

Latvijas neatkarības atjaunošanas problēma 1991. gadā: krīzes, alternatīvas un uzvaras¹

Jānis Taurēns, Dr. hist.,

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu
fakultātes asociētais profesors

Visvalža iela 4a, Rīga, Latvija

janis.taurens@lu.lv

 0000-0001-6837-3901

1991. gada pavasarī visās trijās Baltijas valstīs notika tautas balsojums par neatkarības atjaunošanu. Latvijā balsošana piesardzīgi tika nosaukta par aptauju. Šo balsošanu rezultāti visās trijās Baltijas valstīs bija pārsteidzoši veiksmīgi un veicināja PSRS sapratni par Baltijas valstu neatkarības centienu nopietnību un nepieciešamību risināt attiecību problēmas. Protams, visdraudīgākā krīze ar negaidīti pozitīvu risinājumu bija 1991. gada augusta apvērsuma mēģinājums PSRS, kura neveiksme noveda pie Baltijas valstu neatkarības pilnīgas atjaunošanas un starptautiskās atzišanas. Baltijas tautas nevardarbīgos un demokrātiskos procesos bija pierādījušas savu rīcības spēju Aukstā kara beigū un PSRS sabrukuma apstākļos un veicinājušas šos procesus. Tagad neatkarīgajai Latvijai bija jāveic jauni plaši uzdevumi valsts veidošanā un neatkarības stiprināšanā. Bija nepieciešams sākt okupācijas seku pārvarēšanu, tostarp okupācijas armijas izvešanu, turpināt jaunās valsts celtniecību, nostiprinot arī diplomātisko dienestu un likt valsts aizsardzības pamatus.

Atslēgas vārdi: neatkarības atjaunošana, 1991. gads, PSRS sabrukums, Rietumi un Baltija, krīze

Ievads

Raksta mērķis ir 1991. gada kā Latvijas neatkarības atjaunošanas noslēguma posma vēsturisko procesu attīstības izvērtējums, iespēju robežās norādot uz kritiskiem pavērsieniem un iespējamām alternatīvām.

Metodikas ziņā raksts ir tradicionāls politiskās vēstures naratīvs, apskatot iekšpolitiskos procesus Latvijā saistībā ar procesiem PSRS un starptautiskā kontekstā. Rakstā izmantojot kvalitatīvās analīzes metodes, analizēti un konfrontēti tādi politiskās vēstures avoti kā publicētie dokumenti (parlamenta debates, likumdošanas akti), preses materiāli, laikabiedru memoāri, kā arī vēstures pētījumi. Morfoģenēzes pieeja piedāvā problēmjautājumu par mazo valstu un tautu rīcības spēju (agency) starptautiskajā politikā, kur noteicošā loma parasti ir lielvalstīm. Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas panākumi liecina gan par Baltijas tautu lomu PSRS sabrukuma procesā,

¹ Raksts sagatavots ar Latvijas Zinātnes padomes atbalstu, projekts “Latvijas 20.–21. gadsimta vēsture: sociālā morfoģenēze, mantojums un izaicinājumi”, projekta nr. VPP-IZM-Vēsture-2023/1-0003.

gan to, ka pasaules lielvalstīm nācās rēķināties ar Baltijas neatkarības centieniem.

1991. gada vēsturiskie procesi Latvijā aplūkoti memuāru un biogrāfiskajā literatūrā. Savu skatījumu uz tiem kā aktīvs notikumu dalībnieks piedāvā tālaika Augstākās padomes priekšsēdētāja pirmais vietnieks Dainis Īvāns.² Diezgan plaši šī perioda vēsturiskās norises aplūkotas Zviedrijas diplomātiskā pārstāvja Larsa Fredēna darbā, objektīvi apskatot Baltijas valstu iekšpolitisko stāvokli un starptautisko situāciju.³ Vispārīgu pārskatu par 1991. gada norisēm sniegusi vēsturniece Daina Bleiere, pieminot janvāra barikādes, augusta apvērsuma mēģinājumu un valsts neatkarības atzīšanu.⁴ Baltijas valstu starptautisko situāciju kontekstā ar iekšpolitisko situāciju pētījusi vēsturniece Una Bergmane, akcentējot vēstures procesus trīsstūrī Baltija – PSRS centrālā vara – rietumi.⁵ Viņa augstu novērtē mazo tautu ricīb spēju perestroikas, Aukstā kara beigu un PSRS sabrukuma apstākļos.⁶

Sekojošā pazīstamā britu vēsturnieka Ērika Hobsbauma (*Eric Hobsbawm*) paraugam par 20. gadsimtu (1914–1991)⁷ varētu teikt, ka 1991. gads bija īsais gads. Tas sākās ar situācijas saasināšanos PSRS un okupētajās Baltijas valstīs 1990. gada novembrī un noslēdzās 1991. gada septembrī, kad Baltijas valstu neatkarība tika atzīta starptautiski.

Ja Austrumeiropai 1989. gads kļuva par *annus mirabilis* – komunisma sabrukuma un brīvības atgūšanas gadu, tad Baltijas valstīm nācās gaidīt līdz 1991. gadam. Atmodas perioda Latvijas Tautas frontes (LTF) Domes valdes locekle, politiķe un diplomāte Sandra Kalniete ir uzsvērusi, ka Baltijas valstu brīvības atjaunošanas centieni sākās ātrāk kā līdzīgi procesi komunistiskajā Austrumeiropā.⁸ Baltijas valstu neatkarības ātrāku atjaunošanu un pilnīgu komunistiskās sistēmas gāšanu padarīja neiespējamu tieša padomju okupācija.

Baltijas valstu starptautisko situāciju varētu nosaukt par pakāpenisku (“lienošo”) atzīšanu. Piemēram, Baltijas valstu vadītājus arvien biežāk pieņēma visaugstākajā līmenī, tomēr neatkarības atzīšana Rietumos vēl joprojām bija atkarīga no PSRS centrālās varas piekrišanas. Kopumā PSRS sabrukuma perioda vēsturē iezīmējas liberalizācijas un reakcijas periodi, kuros, piemēram, bija vērojama asinsizliešana nacionālajās “nomalēs” (1989. gada 9. aprīļa asinsizliešana Tbilisi, 1990. gada janvāra notikumi Azerbaidžānā un, protams, 1991. gada bruņotās sadursmes Baltijas valstīs). Baltijas valstīm nācās nonākt tiešā sadursmē ar PSRS centrālo varu vienā no šiem posmiem.

2 Īvāns D. Gadījuma karakalps. Rīga: Vieda, 1995.

3 Fredēns L. P. Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989–1991. Rīga: Atēna, 133.–200. lpp.

4 Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Latvia Towards 100 years. Rīga: Jumava, 2014., pp. 438.–440., 452.–457. lpp.

5 Bergmane U. Politics of Uncertainty The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union. New York : [2023], pp. 134–187.

6 Turpat, p. 188.

7 Hobsbawm, E. Age of Extremes: the short twentieth century, 1914–1991. London: Abacus, 1995.

8 Kalniete S. Rietumvalstu nostājas maiņa Baltijas valstu neatkarības atzīšanas jautājumā. Feldmanis I., Taurēns J. (Zin. red.), 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija starptautiskie un iekšpolitiskie aspekti. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011., 114.–115. lpp.

Janvāra krīzes priekšvēsture

PSRS centrālās varas pagriezienu reakcijas virzienā 1990. gada beigās saista ar dažādiem procesiem, piemēram, ar liberālā ekonomista Grigorija Javlinska (*Grigory Yavlinsky*) 500 dienu ekonomisko reformu plāna noraidīšanu 1991. gada septembrī.⁹ Komunistiskās ekonomiskās sistēmas reformēšana bija daudz nopietnāka problēma, kuru pilnībā nav bijis iespējams pārvarēt pat tās sabrukumam sekojošo vairāku desmitgažu laikā, tomēr G. Javlinska reformu noraidīšana bija nopietns signāls par liberalizācijas beigām vai vismaz atplūdiem. D. Īvāns norāda, ka aktivizējās “melnsimtnieciskie spēki” – militāri rūpnieciskais komplekss un deputātu grupa *Sojuz*, kurā ietilpa arī PSRS tautas deputāti no Latvijas, pulkvedis Viktors Alksnis un LKP CK pirmais sekretārs Alfrēds Rubiks. Publiskajā telpā izskanēja frāze “prezidenta pārvalde”¹⁰, kura tika atkārtota arvien biežāk. Latvijas Tautas frontes un Augstākās padomes vadība saņēma ziņas par prezidenta pārvaldes un ārkārtas situācijas ieviešanas plānu, kas “boļševikiem raksturīgā garā paredzēja radio, televīzijas, Preses nama, telefonu centrālās un parlamenta ēkas ieņemšanu”¹¹. Tālaika LTF priekšsēdētājs Romualds Ražuks norāda, ka 1990. gada vasara bijusi gaišu cerību laiks, bet tumši noskaņojumi sākušies rudens pusē. Kā pirmo bīstamo epizodi viņš min Rīgas sevišķu uzdevumu milicijas vienības (OMON) ielaušanos Preses namā 1990. gada 27. septembrī, bet ļoti nopietns spiediens un bažas par PSRS prezidenta pārvaldes ieviešanu sākās novembra otrajā pusē.¹² Amerikāņu vēsturnieks Viljams Taubmans (*William Taubman*) uzskata, ka pats PSRS prezidents M. Gorbačovs (*Mikhail Gorbachev*) piedzīvoja labēju notikumu virzienu, kas gan ilga tikai no 1991. gada janvāra līdz aprīlim, kad viņš atkal atgriezās pie liberālākas politikas un sāka darbu pie “jauna tipa valstu savienības” veidošanas.¹³

1991. gada 11. decembrī Latvijas Tautas fronte uzstājās ar darbības plānu un aicinājumu tautai “X stundai”, norādot, ka Maskavā deputātu grupa *Sojuz* atklāti plāno diktatoriskā režīma atjaunošanu ar vai bez PSRS prezidenta M. Gorbačova. LTF paziņojumā par iespējamām uzskatīja vairākas versijas ārkārtas režīmam – relatīvi maigā formā, kad tiktu pārtraukta “tikai” Latvijas Republikas valsts institūciju darbība visos līmeņos un noslēgta neatkarības piekritēju pieeja masu informācijas līdzekļiem, neaizliedzot sabiedriski politisko organizāciju darbību. Cits variants būtu “brutālā forma”, kad Latvijas Republikas valsts varas institūciju darbības pārtraukšanu apvienotu ar sabiedriski politisko organizāciju darbības aizliegšanu.¹⁴

LTF aicinājums paredzēja plašu pilsoniskās nepakļaušanās kampaņu, prezidenta pārvaldes boikota un pat nelegālas darbības elementus. Ļoti liela nozīme bija

9 Īvāns D. Gadījuma karakalps. Rīga: Vieda, 1995., 305. lpp.

10 Turpat.

11 Turpat, 307. lpp.

12 Ražuks R. Latvijas Tautas fronte barikādēs. Rīga: 1991. gada barikāžu dalībnieku biedrība, 2021., 85.–85. lpp.

13 Taubman, W. Gorbachev. His Life and Times. London, New York, etc, Simon&Schuster, 2017., p. 576.

14 Latvijas Tautas frontes valdes paziņojums visiem Latvijas neatkarības atbalstītājiem. Diena, 1990. gada 15. decembris, 1. lpp.

paredzēta propagandai, kas būtu vēršama uz ārvalstu auditoriju, Latvijas iedzīvotājiem un pat padomju karaspēka kontingentu Latvijā. Jurists un aizsardzības problēmu eksperts Tālavis Jundzis 2005. gadā novērtēja, ka šis plāns uzskatāms par tālredzīgu neatkarības aizstāvju rīcības plānu. Tas balstījās uz atziņu, ka neviena varas struktūra nespēj noturēt varu, ja to neatbalsta tauta.¹⁵

Galarezultātā PSRS varas iestādes neizšķīrās par prezidenta pārvaldes ieviešanu, nemaz nerunājot par masveida represijām pret Baltijas valstu tautām un LTF rekomendācijas nebija jāpārbauda praksē. Patiesībā nav skaidrs, cik reāla vispār būtu Latvijas leģitīmo varas struktūru darbības pārtraukšana. PSRS kontekstā Latvija nebija nepaklausīgākā PSRS republika, tāda noteikti bija Lietuva. Ārkārtēji pasākumi pat vienā padomju republikā nopietni satrauktu visas pārējās, ieskaitot ļoti nozīmīgās republikas – Ukrainu un Kazahiju. Maskavai būtu jāatrod vismaz lielai daļai sabiedrības puslīdz pieņemamas amatpersona šāda režīma vadībai.

Kā labi zināms, ASV prezidents Džordžs Bušs (*George Herbert Walker Bush*) 1989. gada decembra Maltas tikšanās laikā aicināja M. Gorbačovu nevērsties ar spēku pret Baltijas valstu neatkarības centieniem. Tālaika ASV vēstnieks Maskavā Džeks Metloks (*Jack Foust Matlock Jr.*) savās atmiņās norāda, ka tas bija brīdinājums M. Gorbačovam – vardarbība Baltijas valstīs un Austrumeiropā nozīmēs ASV un PSRS sadarbības beigas.¹⁶ Vēsturniece U. Bergmane norāda, ka līdzīgi lūgumi netika izteikti par citām padomju republikām, bet par Baltijas valstīm tie tika izteikti vēl vairākas reizes.¹⁷ Sākumā ārvalstu vērtējumi bija kritiski. Francijas ārlietu ministrijas pārstāvis izteicās Latvijas pārstāvei Aina Nagobads-Ābols, ka nākotnē jāraugās bez optimisma, jo padomju režīms jau pagātnē pierādījis, ka Rietumu nosodījums to nesatrauc.¹⁸

Janvāra krīze

Par 1991. gada janvāra krīzes tiešu sākumu uzskata 2. janvāri, kad OMON ieņēma Preses namu. Tam sekoja daudzskaitlīgas Latvijai un Baltijas tautām naidīgas akcijas. Janvāra krīze bija kulminācija neatkarības pretinieku mēģinājumiem apspiest Baltijas tautu neatkarības atjaunošanas centienus, taču pašas janvāra krīzes asākā fāze bija 13.–20. janvāris ar bruņotām sadursmēm Viļņā un Rīgā. LTF Domes valdes loceklis Jānis Škapars norāda, ka janvāra barikādes bija divu varu konfrontācijas kulminācija. Viņš atzīmē, ka “barikādes un tauta bija organiski vienots veselums”, tās nebija “militārās fortifikācijas, bet ļoti spēcīgs nevardarbīgās

15 Jundzis T. Latvijas neatkarības atjaunošanas nevardarbīgais ceļš un tā starptautiski politiskā nozīme. Latvijas Zinātņu Akadēmijas vēstis. A daļa, 2005., nr. 6, 60. lpp.

16 Taurēns J. Feldmanis I. Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā. 3. sējums Rīga: Jumava, [2016], 25. lpp.

17 Bergmane U. No pārbūves līdz neatkarības atjaunošanai. Ījabs I., Misāns I. (Red.). Valstiskuma gadsimts. Rīga: Mansards, 2018., 191.–192. lpp

18 Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts arhīvs, 2197. f., (Pasaules Brīvo latviešu apvienības (PBLA) Informācijas biroja arhīvs Minsterē) 1-v. apr., 133. l., 21. lp., Aina Nagobads-Ābols Jānim Rītenim 15.01.1991.

cīņas līdzeklis”¹⁹. D. Bleiere atzīmē, ka barikādes nebūtu nozīmīgs šķērslis padomju tankiem, bet tās pierādīja, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tautas bija gatavas ziedot dzīvību neatkarības vārdā, gāzt vēlētās varas struktūras nebija iespējams bez asinsizliešanas, bet tam neatkarības pretinieki nebija gatavi.²⁰

Bez tautas organizētās pretestības tiek minēti citi faktori, kas apturēja iespējamo apvērsuma scenāriju pilnīgu realizāciju. Būtiska nozīme bija Krievijas Augstākās padomes priekšsēdētāja Borisa Jeļcina (*Boris Yeltsin*) atbalstam un viņa pēkšņajai vizītei Tallinā 1991. gada 13.–14. janvārī. Tās laikā tika parakstīts Latvijas un Krievijas līgums. Latvijas Republikas Augstākās padomes priekšsēdētāja Anatolija Gorbunova un Borisa Jeļcina parakstītā līguma svarīgākā nostādne bija tas, ka abas puses atzina viena otru par “suverēnām valstīm un starptautisko tiesību subjektiem”, kam ir tiesības īstenot savu valstisko suverenitāti jebkurās formās.²¹ Līgumu gan vēlāk asi kritizēja par pārāk lielu piekāpšanos Krievijai. B. Jeļcina rīcība Kremli izraisīja arī paša M. Gorbačova asu neapmierinātību.²²

20. janvāra notikumi Rīgā un Iekšlietu ministrijas ieņemšana ar cilvēku upuriem bija konfrontācijas kulminācija barikāžu periodā. To speciālā pētījumā aplūkojis R. Ražuks. Viņš norāda, ka nav skaidrs, kas plānoja šo akciju un vadīja tās norisi, iespējams, sadursmēs piedalījās kāds “trešais spēks” un šāda akcija nevarēja notikt bez PSRS augstākās vadības ziņas.²³ Detalizēti šie notikumi aplūkoti publicistu Jāņa Vahera un Ilonas Bērziņas darbā “Lūzums”. Viņu iztaujātās tālaika iekšlietu dienesta amatpersonas uzskata, ka notikušais bija valsts apvērsuma mēģinājums, kurā plāni “nenostādāja” līdz galam.²⁴

Kā zināms, Latvijas varas iestādes saglabāja kontroli, prezidenta pārvalde netika ieviesta. Runājot par alternatīvām notikušajam, jāatsauc atmiņā rakstnieka un diplomāta, PSRS tautas deputāta Jāņa Petera trāpīgā frāze, ka tad, ja pie varas nāktu melnie, sarkanie liktos kā eņģeļi.²⁵ D. Īvāns uzskata – par virzību prezidenta pārvaldes virzienā liecināja ar LKP saistītās Vislatvijas sabiedriskās glābšanas komitejas 15. janvāra paziņojums, ka tā pārņem varu Latvijā. Bruņotām sadursmēm vajadzēja novest pie Rubika valdības izveidošanas. A. Gorbunovs, 23. janvārī uzstājoties Augstākajā padomē, atbildēja uz deputāta Andreja Zotova jautājumu par iespēju “ieviekt Latvijā jaunu vadības formu, (..) piešķirt ārkārtējus pasākumus valdībai reformēt Augstāko padomi, atlaist zināmu tās daļu, atdot varu, piemēram, Augstākās padomes Prezidijam, (..) kā vienu no iespējamās prezidenta pārvaldes vai prezidenta spiediena sastāvdaļām”. Gorbunovs izteicās, ka informējis PSRS prezidentu, ka tādā gadījumā

19 Škapars J. Vara un pretvara. Škapars J. (Sast.) Baltijas brīvības ceļš. Baltijas valstu nevardarbīgās cīņas pieredze pasaules kontekstā. Rīga: Zelta grauds, 2005., 236. lpp.

20 Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Latvia Towards 100 years. Rīga: Jumava, 2014., p. 442.

21 Līgums par Latvijas Republikas un Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas starpvalstu attiecību pamatiem. Diena. Pielikums, 25.01.1995., 1. lpp.

22 Taubman, W. Gorbachev. His Life and Times. London, New York, etc, Simon&Schuster, 2017., p. 577.

23 Ražuks R. Latvijas Tautas fronte barikādēs. Rīga: 1991. gada barikāžu dalībnieku biedrība, 2021., 269.–271., 283. lpp.

24 Vahers J. Bērziņa I. Lūzums. No milicijas līdz policijai. Rīga: Nordik, 2006., 104., 135. lpp.

25 Mille A. Te un citadelē. Tumšsarkanā. Jānis Peters. Rīga: Atēna, 2005, 59. lpp.

“jārunā ar citiem cilvēkiem”²⁶. Gorbunovs arī norādīja, ka Gorbačovs nemitīgi svārstās. Jāsaka, ka šajā laikā paša Gorbunova pozīcija un viņa padomju nomenklatūras pagātne izraisa bažas LTF frakcijā.²⁷

Tomēr ap 22.–23. janvāri bija radusies situācija, kurā Gorbačovs atteicās no plāniem ieviest prezidenta pārvaldi un ārkārtas stāvokli. D. Bleiere atzīmē, ka Kremlis bija sapratis, ka Baltijas republiku tautu vairākums neatbalsta atrašanos PSRS sastāvā un “ar vietējo neatkarības pretnieku spēkiem Maskavai neizdosies atjaunot kontroli republikā”²⁸.

Diskutabls ir jautājums, ko par notiekošo zināja Gorbačovs un cik lielā mērā viņš bija atbildīgs par notikušo. Pats Gorbačovs no asiņainajiem notikumiem asi norobežojās. Krievu izcelsmes vēsturniekam Londonā Vladislavam Zubokam (*Vladislav Zubok*) nav to izdevies noskaidrot savā pētījumā.²⁹ Arī V. Taubmans, balstoties uz esošajiem Gorbačova līdzgaitnieku memuāriem, atzīst, ka to nav iespējams noskaidrot. Bijušais PSRS iekšlietu ministrs Vadims Bakatins (*Vadim Bakatin*) savos memuāros pieļauj, ka Gorbačovs visu zināja un akceptēja, bet cerēja, ka Lietuvas neatkarības centienus izdosies viegli apspiest.³⁰ Katrā ziņā viņš nepauda nožēlu par notikušo un neizteica līdzjūtību upuriem.

Starptautiskā reakcija, paša Gorbačova svārstības un Baltijas tautu apņēmība novērsa prezidenta pārvaldes un plašu represiju scenārijus. Gorbačova nespēja izšķirties par spēka lietošanu izraisīja neapmierinātību PSRS varas augstāko ešelonu reakcionārajos slāņos.³¹

28. janvārī PSRS ārlietu ministrs Aleksandrs Bessmertnihs (*Alexander Bessmertnykh*) vizītes laikā Vašingtonā Gorbačova uzdevumā apsolija valsts sekretāram Džeimsam Beikeram (*James Addison Baker III*), ka visas problēmas tiks risinātas mierīgā ceļā, ka militāra spēka lietošana nav pieņemama un ka jebkādu komiteju vai organizāciju mēģinājumi nelikumīgi sagrābt varu arī netiks atbalstīti. Bessmertnihs uzsvēra, ka notikušais neesot PSRS prezidenta politika.³²

Problēmas un sasniegumi pavasarī un vasarā

Pēc janvāra notikumiem ievērojami pieauga Baltijas valstu starptautiskā atpazītamība. Baltijas valstu pārstāvjus bez problēmām pieņēma visaugstākajā līmenī. No

26 Latvijas Republikas Augstākās padomes 1991. gada 23. janvāra sēdes stenogramma, no http://www.saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910123.htm [Aplūkots 23.05.2024.]

27 Īvāns D. Gadījuma karakalps. Rīga: Vieda, 1995., 331. lpp.

28 Bleiere D. Sarunas ar Kremli par Latvijas neatkarības atzīšanu – vai tās bija iespējamās? Feldmanis I., Taurēns J. (Zin. red.). 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija starptautiskie n iekšpolitiskie aspekti. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011., 94. lpp.

29 Zubok. V. Collapse: The Fall of the Soviet Union. New Haven, London, Yale University Press, 2021., pp. 183–185.

30 Taubman, W. Gorbachev. His Life and Times. London, New York, etc Simon&Schuster, 2017., p. 577

31 Zubok. V. Collapse: The Fall of the Soviet Union. New Haven, London, Yale University Press, 2021., p. 183.

32 Talbott, S., Beschloss, M. At the highest levels. The Inside Story of the Cold War. Boston, Toronto, London: Little&Brown, 1993., p. 323.

23. janvāra līdz 25. janvārim Latvijas pārstāvji tikās ar britu premjeru Džonu Meidžoru (*John Major*), ASV valsts sekretāru Dž. Beikeru, Francijas premjerministru Mišelu Rokāru (*Michel Rocard*), 15. februārī ar VFR kancleru Helmūtu Kolu (*Helmut Kohl*).³³ Maija sākumā ASV prezidents Dž. Bušs pieņēma Lietuvas Augstākās padomes priekšsēdētāju Vitautu Landsbergi (*Vytautas Landsbergis*), kā arī Latvijas un Igaunijas premjerus Ivaru Godmani un Edgaru Savisāru (*Edgar Savisaar*). Baltiešiem Baltijā namā ieteica izstrādāt jaunu atdalīšanās mehānismu no PSRS, bet arī paziņoja, ka ASV nevēlas aizskart prezidenta intereses. Godmanis pēc tikšanās uzsvēra, ka ASV atbalsta Baltijas valstis emocionāli.³⁴ Tas latviešu trimdai nelikās pārliecinoši. “Vai ar to pietiek, ka Bušs un Beikers sirdī atbalsta mūs?” jautāts trimdas avīzē “Laiks”.³⁵ Tomēr vēstures literatūrā pastāv uzskats, ka kopumā šie plašie kontakti augstākajā līmenī nozīmēja atzišanu *de facto*.³⁶

Nozīmīgs process bija tautas nobalsošana Baltijas valstīs 1991. gada februārī un martā. Tās bija saistītas ar vairākām problēmām. Bija svarīgi norobežoties no PSRS 1990. gada likuma par savienotās republikas izstāšanos no PSRS, kas paredzēja izstāšanos pēc referenduma ar divu trešdaļu no visu balsstiesīgo vēlētāju atbalsta un desmit gadus ilgu sarunu periodu.³⁷ Latvijā un Igaunijā bažas izraisīja migrācijas rezultātā izmainītais iedzīvotāju sastāvs, kas apdraudēja labvēlīgu iznākumu. Baltijas valstīs un vairākas padomju republikas atteicās piedalīties PSRS 1991. gada 17. marta referendumā par PSRS saglabāšanu.

Lielā mērā aptauju rīkošana bija Rietumu ieteikumu rezultāts. ASV administrācija referendumus Baltijas valstīs ieteica jau 1990. gada pavasarī. 1990. gada 11. aprīlī Bušs un Beikers, tiekoties ar trimdas baltiešu delegāciju, runāja par to, ka Baltijas valstu neatkarības centienus vajadzētu apstiprināt referendumā, savukārt trimdas baltieši šo priekšlikumu neatbalstīja.³⁸ Par referendumu Lietuvā ieminējās Metloks sarunā ar PSKP CK Politbiroja locekli Aleksandru Jakovļevu 1990. gada martā.³⁹ 1991. gada 29. janvārī tiekoties ar Igaunijas Augstākās padomes priekšsēdētāju Arnoldu Rītelu (*Arnold Rüütel*), Metloks ieteica sarīkot referendumu. Tas nodemonstrētu Baltijas tautu neatkarības centienus un atvieglotu palīdzības sniegšanu Baltijai.⁴⁰ 1991. gada janvāra beigās Francijas ārlietu ministrs Rolāns Dimā (*Roland Dumas*), tiekoties ar Latvijas ārlietu ministru Jāni Jurkānu, paziņoja, ka Rietumiem būtu vieglāk aizstāvēt Baltijas valstis, ja Latvija sarīkotu referendumu par neatkarības atjaunošanu.⁴¹

33 Taurēns J., Feldmanis I. Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā. 3. sējums. Rīga: Juma-va, 2016, 65. lpp.

34 Kalniņš O. ASV nevēlas aizskart PSRS prezidenta intereses. *Diena*, 10.05.1991., 1. lpp.

35 Ko viņi teica. *Laiks*, 15. 05.1991., 1. lpp.

36 Sarkanis A. (Sast.). Dokumenti par Latvijas valsts neatkarības starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem. Rīga: Nordik, 1999., 173. lpp.

37 PSRS likums par kārtību, kādā risināmi jautājumi par savienotās republikas izstāšanos no PSRS. *Lauku Avīze*, 13.04.1990., 7. lpp.

38 LNA-LVA, 2197. f. (Pasaules Brīvo latviešu apvienības (PBLA) Informācijas biroja arhīvs Minsterē) – 1-v. apr. – 14. l., 223.–225. lp.

39 A. Jakovļeva un ASV vēstnieka Dž. Metloka 30.03.1990. sarunas pieraksts (krievu val.). Pieejams: <https://media.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1024107>, [Skatīts 02.11.2024.]

40 ASV sūtnis atbalsta referendumu Baltijā. *Diena*, 31.01.1991., 1. lpp.

41 Andrus, L. Eiropas varenie par Baltiju. *Diena*, 29.01.1991., 1. lpp.

Jurkāns 10. februāra intervijā trimdas avīzei “Brīvā Latvija” norādīja – Rietumi uzskata, ka referendums būtu papildu arguments sarunās ar Maskavu. Zināmā mērā viņš vainoja Lietuvu un Igauniju par nepieciešamību rīkot balsošanu, jo pēc Lietuvas ātrā (janvāra – aut.) lēmuma par nobalsošanu arī Igaunija piekrita sarīkot šādu plebiscītu.⁴² Zināmas bažas Latvijā izraisīja nobalsošanas nosaukums, jo tā nevēlējās lietot ar PSRS likumu par savienotās republikas izstāšanos no PSRS saistīto vārdu “referendums”, galarezultātā nosaucot to par aptauju.

9. februārī notika Lietuvas tautas aptauja par Lietuvas Republiku kā neatkarīgu un demokrātisku valsti. Lietuvā balsošanā piedalījās 84,43 % no visiem balsstiesīgajiem. “Jā” teica 2 027 254 jeb 90,47 % aptaujas dalībnieku, “pret” bija 6,56 %, bet 2,97 % biļetenu tika atzīti par nederīgiem.⁴³ Lietuvas aptaujas rezultāti bija iedvesmojoši un palīdzēja kļiedēt LTF un tās parlamenta frakcijas bažas.

12. februāra Augstākās Padomes plenārsēdē par referendumu ziņoja deputāts Valdis Birkavs.⁴⁴ Viņš norādīja, ka vēl pirms mēneša valdījusi pārliecība, ka nekādi referendumi Baltijas republikās nav vajadzīgi. Birkavs, runājot par referenduma cēloņiem, minēja trīs problēmas: PSRS 17. marta referendumu, Lietuvas un Igaunijas iniciatīvu un ārvalstu viedokli. Attiecībā uz PSRS referendumu Birkavs norādīja, ka 4. maija Deklarācijas par neatkarības atjaunošanu likumā nav apšaubāma. Latvija nevar lemt par PSRS kā valsti, no kuras važām vēlas atbrīvoties, un atsakās piedalīties šajā referendumā. Birkavs aicināja nekritizēt Lietuvu un Igauniju par to iniciatīvu, kas neatstāja Latvijai izvēli, bet drīzāk izteikt pateicību, un nebaidīties no iespējamā nelabvēlīgā rezultāta. Runājot par ārpolitisko aspektu, Birkavs jautāja, kā pasaule uztvertu situāciju, ja Lietuva un Igaunija rīkos tautas nobalsošanu, bet Latvija ne?⁴⁵ 1991. gada 12. februārī Augstākā padome pieņēma lēmumu sarīkot Latvijas iedzīvotāju nobalsošanu, ko oficiāli nosauca par tautas aptauju. Aptaujā iedzīvotājiem bija jāatbild uz jautājumu “Vai Jūs esat par demokrātisku un valstiski neatkarīgu Latvijas Republiku?”⁴⁶

1991. gada 3. martā Latvijā tautas aptaujā piedalījās 87,57 % balsstiesīgo vēlētāju. Uz aptaujas jautājumu par neatkarību un demokrātiju 73,68 % aptaujas dalībnieku atbildēja pozitīvi. Absolūtos skaitļos aptaujā piedalījās 1 666 128 vēlētāji, no tiem 1 227 562 balsoja par neatkarību.⁴⁷ Latvijā par neatkarību nobalsoja 64,5 % no visiem balsstiesīgajiem, kas nozīmēja, ka PSRS likumā par savienotās republikas izstāšanos paredzētās divas trešdaļas balsu nevarētu sasniegt.

Vienlaikus notikušajā Igaunijas balsojumā piedalījās 82,86 % balsstiesīgo iedzīvotāju un 77,83 % no dalībniekiem balsoja par Igaunijas neatkarības atjaunošanu.⁴⁸

Strīdīgs ir jautājums par latviešu un nelatviešu dalību šajā referendumā un

42 Saruna ar ārlietu ministru Jāni Jurkānu. Brīvā Latvija, 18.02.1991., 3. lpp.

43 Radziņš L. Aptauja notikusi. Latvijas Jaunatne, 11.–13. 02. 1991., 1. lpp.

44 LR AP 1991. gada 12. februāra sēdes stenogramma, no: http://saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910212.htm [Aplūkots 23.05.2024.]

45 Turpat.

46 Augstākās padomes Lēmums par Latvijas iedzīvotāju aptaujas sarīkošanu. Diena, 14. 02.1991., 1., lpp.

47 Ziņojums par Latvijas Republikas iedzīvotāju 1991. gada 3. marta aptaujas rezultātiem. Diena, 08.03. 1991., 2. lpp.

48 Rozenvalds K. Igaunija ir par neatkarību. Diena, 1991. gada 5. marts, 1. lpp.

vērtējumiem par to. Latviešu īpatsvars Latvijā sasniedza, pēc 1989. gada tautskaites datiem, sasniedza 52 % iedzīvotāju, bet par neatkarību izteicās 64 % balsstiesīgo iedzīvotāju. Varētu teikt, ka diezgan būtiska nelatviešu daļa atbalstīja Latvijas neatkarību, tomēr ap 400 000 valsts iedzīvotāju iestājās pret valsts neatkarību un bija gatavi doties uz vēlēšanu iecirkņiem, lai paustu šo nostāju. Tas bija svarīgi tālākas politikas attīstības kontekstā. D. Bleiere uzskata, ka balsošanas rezultāti tieši piespieda M. Gorbačovu sākt sarunas ar Latviju par neatkarības jautājumu.⁴⁹

PSRS 17. marta referendumā, pēc PSRS varas iestāžu datiem, piedalījās 501 280 vēlētāju (padomju armijas dalība tika atļauta un veicināta) un 95 % atbalstīja PSRS saglabāšanu.⁵⁰ Gan tautas nobalsošanas, gan PSRS referenduma dati, protams, liek aizdomāties par Latvijas sabiedrības sašķeltību šajā laika posmā.

Kopumā situācija no 1991. gada janvāra līdz augustam bija neskaidra. Rakstot par valsts ārpolitiku, turpinājās Baltijas valstu starptautiskās autoritātes nostiprināšanās, tomēr būtisku izrāvienu ārpolitikā nebija. Rietumus interesēja Gorbačova režīma stabilitāte, kas nodrošināja kodolatbrūņošanās izredzes un jaunas starptautiskās kārtības veidošanas iespējas.⁵¹ L. Fredēns norāda, ka sarunas starp Baltijas valstīm un Maskavu vasarā nonāca strupceļā un Maskava nebija ieinteresēta, lai tās beigtos ar kādu rezultātu. Ārpasaule un pat paši baltieši vērtēja situāciju tā, ka izredzes izcīnīt neatkarību bija vājākas nekā gadu iepriekš. Tomēr visam bija “pilnībā jāmainās”⁵².

Iekšpolitiski turpinājās divvaldības neskaidrā situācija, kur faktiskā vara bija Latvijas varas iestādēm, bet to ierobežoja PSRS karaspēka klātbūtne, it īpaši OMON provokatīvās akcijas. T. Jundzis visu laika posmu kopš 4. maija raksturojis kā tipisku divvaldības periodu.⁵³ Piemēram, turpināja pastāvēt LPSR prokuratūra, kura gan bija zaudējusi savu nozīmi pēc Latvijas Republikas ģenerālprokuratūras izveidošanas. Maskava turpināja militāra spiediena, draudu un destabilizācijas politiku.⁵⁴ Notika vairāk nekā 20 provokatīvi uzbrukumi Lietuvas un Latvijas robežapsardzības punktiem. Bezprecedenta šokējošs un asiņains bija uzbrukums Lietuvas robežapsardzības punktam Medininkos 31. jūlijā, kurā gāja bojā septiņi Lietuvas robežsargi un muitnieki. Lietuvā par to apsūdzēti Rīgas OMON kaujinieki, kurus tiesāja un turpina meklēt Lietuvā.⁵⁵ Šis noziegums izaicinoši notika Dž. Buša vizītes laikā PSRS. Kopumā nebija skaidrs, cik ilgu laiku varētu aizņemt Baltijas valstu neatkarības pilnīga atjaunošana, un tika pieļauts, ka tas varētu aizņemt vairākus gadus.

49 Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. *Latvia Towards 100 years*. Rīga: Jumava, 2014., p. 452.

50 Turpat.

51 Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. *Latvia Towards 100 years*. Rīga: Jumava, 2014., pp. 440–441.

52 Fredēns L. P. *Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989–1991*. Rīga: Atēna, 129. lpp.

53 Lēbers D. A. (Red.). *Latvijas tiesību vēsture (1914–2000)*. Rīga: LU žurnāla *Latvijas Vēsture* fonds, 2000., 449. lpp.

54 Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. *Latvia Towards 100 years*. Rīga: Jumava, 2014., pp. 452–453.

55 Bijušajiem omoniešiem par Medininku slaktiņu prasa mūža ieslodzījumu. Pieejams <https://ir.lv/2016/09/02/bijusajiem-omoniesiem-par-medininku-slaktinu-prasa-muza-ieslodzijumu/> (Ap-lūkots 28.05.2024.)

Runājot par alternatīvām šajā periodā, jāatzīmē, ka viena no problēmām ir par LTF īstenoto varas pārņemšanu, tās kvalitāti un pat reformu pietiekamību. Jautājums mūsdienās bieži vien ir par to, ka šajā periodā netikušas īstenotas pietiekami straujas reformas, aizmirstot, ka tās varbūt nebija iespējamās. Ministru padomes priekšsēdētājs Ivars Godmanis lepojās ar to, ka viņa 1990. gadā izveidotajā valdībā dominēja tautsaimniecības profesionāļi. Ekonomists Uldis Osis norāda, ka bez profesionāļiem valdība netiktu galā ar “haosu, kas valdīja visapkārt”. Tomēr problēmas sākās tad, kad nācās ķerties pie plašām ekonomiskām un valsts pārvaldes reformām, un ekonomisko haosu “pat ar lielu iepriekšēju pieredzi nevarēja pārvarēt”. Pašam I. Godmanim nācās to atzīt, veicot plašu valdības reorganizāciju 1991. gada beigās.⁵⁶

Politologi Artis Pabriks un Aldis Purs uzsver, pievienojoties E. Levitam, ka lielu ietekmi saglabāja “bijušie padomju tehnokrāti un reformu komunisti”, tas lika pamatus nacionālajai birokrātijai ar ilgstošu negatīvu iespaidu. Tomēr abi autori norāda, ka 1991. gadā latvieši pārstāja būt “padomju cilvēki”, reaģējot uz asiņaino izrēķināšanos 1991. gada janvārī.⁵⁷ T. Jundzis pārejas perioda situāciju apskata kā laiku, kurā ierēdņu amatus ieguva cilvēki, kas bija skeptiski pret Latvijas neatkarības izredzēm, savukārt vecie padomju laika funkcionāri vienkārši nogaidīja. “Jau nājiem trūka pieredzes, bet arī daudzie Atmodas laika mītiņotāji nebija izturējuši pārbaudījumu ar varu un naudu”⁵⁸. D. Īvāns uzskata, ka nav bijis skaidrs, kas tad īsti valda 4. maija republikā: “Valdība, parlaments, vecā nomenklatūra, Maskava, mafija vai konkrēti cilvēki, pelēkie kardināli?”⁵⁹

Sava nozīme kā alternatīvam attīstības ceļam varētu būt Latvijas Komitejas un Pilsoņu kongresa idejām, piedāvājot “starptautiski tiesisko” neatkarības ceļu. Tomēr to asā un dogmatiskā nostāja neguva sabiedrības atbalstu. Pilsoņu kongresa struktūras neizturēja konkurenci ar Augstāko padomi, LTF frakciju un neatkarības atjaunošanas parlamentāro ceļu. T. Jundzis uzsver, ka latviešu pragmatisms un realitātes izjūta lika izvēlēties parlamentāro ceļu. Arī pašas šīs organizācijas bija vainojamas pārmērīgā radikalizācijā, neizpratnē par starptautiskajām attiecībām un reālpolitiku, rupjās politiskās kļūdās, norobežojoties no barikādēm un aicinot boikotēt 3. marta balsošanu.⁶⁰ LTF aktivists Jānis Rukšāns norāda uz sadarbības neiespējamību starp LTF un Pilsoņu kongresu: “Tautas frontes valdes vairākums viņu darbību nosodīja un Dainis [Īvāns] uzskatīja viņus par saviem personīgajiem ienaidniekiem.”⁶¹

1991. gada 4. maijā Latvija atskatījās uz gadu kopš neatkarības pasludināšanas. Ziņojumu par gada laikā paveikto Augstākajā padomē nolasīja A. Gorbunovs. Viņš

56 Osis U. Starp divām pasaulēm. Rīga: Jumava, 2004., 57. lpp.

57 Pabriks A., Purs, A. Latvia, The Challenges of Change, 64. lpp.

58 Blūzma V., Celle O., Jundzis T., Lēbers D. A., Zīle Ļ. Latvijas valsts atjaunošana 1986 – 1993. Rīga: LU žurnāla Latvijas Vēsture fonds, 1998., 242. lpp.

59 Īvāns D. Gadījuma karakalps. Rīga: Vieda, 1995., 353. lpp.

60 Jundzis T. Latvijas Republikas Pilsoņu kongresa tiesiskais statuss un stratēģija Latvijas neatkarības atjaunošanā. Feldmanis I., Taurēns J. (Zin. red.) 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija starptautiskie n iekšpolitiskie aspekti. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011., 216.–217. lpp.

61 Par radikālo un mēreno. Škapars J. (Sast.) Baltijas brīvības ceļš. Baltijas valstu nevardarbīgās cīņas pieredze pasaules kontekstā. Rīga: Zelta grauds, 2005., 116. lpp.

uzsvēra privātā sektora attīstības nepieciešamību, tiesiskuma nostiprināšanu un zemes reformu. Pievērsoties ārpolitikai, Gorbunovs uzsvēra darbu austrumu virzienā, jo bez “elastīgām, konstruktīvām, uz saprātīgiem kompromisiem orientētām sarunām ar Padomju Savienību nav grozāms līdzšinējais Latvijas, Igaunijas un Lietuvas valstiskais statuss (..)”.

Rietumu līderi to steidz ik uz soļa atgādināt gan baltiešu politiķiem, gan Maskavā. Līdz ar to viņš runāja par kontaktiem ar PSRS valdību, darbu ar republikām, ko tagad “jādēvē par valstīm”, un atgādināja, ka pat “ļoti progresīvi noskaņotie, antiimperialiski centrētie Krievijas demokrāti labākajā gadījumā klusē, kad ir runa par Baltijas jautājumu.”⁶²

Rietumu virzienam Latvijas ārpolitikā pievērsās Ministru padomes priekšsēdētājs Ivars Godmanis. Viņš norādīja, ka Rietumvalstu un sabiedriskās domas atbalsts bija “mazāks par gaidīto”, un uzsvēra, ka “neliekuļotu atbalstu saņēmām no nelielo valstu puses”. Kā uzdevumus viņš izvirzīja “maksimāli aktualizēt Baltijas valstu neatkarības internacionalizāciju, censties panākt ietekmīgas starptautiskas komisijas, kā arī īpašas starptautiskas konferences darbu šajā jautājumā un iekļaut mūsu neatkarības jautājumu regulārajās starptautiskajās konferencēs (Helsinku procesā un citās)”.⁶³

Kopumā arī Rietumvalstu nostāja 1991. gada vasarā būtiski nemainījās. PBLA darbinieks Jānis Ritenis atzīmēja, ka Latvija centusies iekļūt Ziemeļu padomē, Eiropas padomes parlamentārajā asamblejā un iegūt vismaz novērotāja statusu Eiropas Drošības un sadarbības apspriedē. Tomēr visi šie centieni sadūrās ar atzinumu, ka Baltijas valstis nav līdz galam neatkarīgas, nekontrolē savu teritoriju, tajās pastāv divvaldība un tām jāved sarunas ar Padomju Savienību.⁶⁴

D. Bleiere savukārt uzskata, ka PSRS vadība vismaz daļēji bija samierinājusies ar Baltijas valstu aiziešanu un konsultācijās ar Maskavu tā bija tuvu tam, lai sāktu runāt par neatkarības atzīšanas jautājumiem.⁶⁵

Politologs Edijs Bošs uzskata – Rietumu vilcināšanās atbalstīt Baltijas valstis bija saistīta ar pārliecību, ka PSRS turpinās pastāvēt. ASV ārpolitikas veidotāji “neparedzēja un nemēģināja veicināt tik totālu PSRS sabrukumu”, kādu šī valsts piedzīvoja 1991. gada nogalē. Vašingtonas politika balstījās priekšstatā par liberālas transformācijas procesā esošo PSRS kā nākotnē respektējamu lielvaru.⁶⁶ ASV vēstniecības darbiniece Džūdita Mandela (*Judit Mandel*) ir rakstījusi žurnālistei Astrai Millei, ka Baltijas valstu neatkarības atjaunošana bija ASV ārpolitikas ilgtermiņa mērķis, bet Vašingtonā

62 Anatolija Gorbunova uzruna LR Augstākās padomes 1991. gada 4. maija sēdes stenogramma https://www.saeima.lv/steno/AP_steno/1991/st_910504.htm (Aplūkots 23.05.2024.)

63 Ivara Godmaņa uzruna. Turpat

64 Ritenis J. Latvijas neatkarības atzīšana. Laiks, 19.06.1991., 8. lpp.

65 Bleiere D. Sarunas ar Kremli par Latvijas neatkarības atzīšanu – vai tās bija iespējamās? Feldmanis I., Taurēns J. Zzin. red.), no 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija starptautiskie un iekšpolitiskie aspekti. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011., 95.–96. lpp.

66 Bošs E. Ārpolitikas konceptualizācija Atmodas periodā. Potjomkina D., Sprūds A., Šcerbinskis V. (Zin. red.). Latvijas ārlietu simtgade I. sējums. Idejas un personības. Rīga: Latvijas Ārpolitikas institūts, 2016., 136. lpp

neviens negaidīja, ka tas notiks tik ātri.⁶⁷

Pēdējā krīze 1991. gadā bija tā sauktais augusta apvērsuma mēģinājums. Kā ziņāms, pučs Maskavā bija sliktas organizācijas un neizlēmības paraugs un noslēdzās ar neveiksmi triju dienu laikā no 19. līdz 21. augustam. Tomēr Latvijā viss noritēja pēc plāna un sistemātiski. Varētu pieļaut, ka viss bija rūpīgi plānots. Īsā laikā tika nodibināta kontrole pār televīzijas ēku, sakaru centriem, ieņemta Iekšlietu ministrija un Rīgas iekšlietu pārvalde, atbruņota premjera apsardze. Tomēr tālākie notikumi bija atkarīgi no apvērsuma panākumiem Maskavā.⁶⁸ Īsu, bet kritisku pārskatu par augusta puču piedāvājis Egils Levits. Viņš norāda, ka neliela neļēģu grupiņa izdarīja sliktai operetei līdzīgu puča mēģinājumu. Viņš pamatoti norāda, ka apvērsuma mēģinājums bija vesela laikmeta gals un Baltijas tautas nospēlēja svarīgu lomu, palīdzot likvidēt padomju sistēmu, un ietekmēja Eiropas un pasaules vēsturi.⁶⁹

21. augusta deklarāciju pieņēma visbezcerīgākajā brīdī, kad deputāti sagaidīja, ka parlamenta darbība tiks pārtraukta.⁷⁰ OMON kaujinieki ar bruņu transportieriem, kā raksta T. Jundzis, ārdījās Doma laukumā.⁷¹

Pēc 21. augusta sākās straujš Latvijas neatkarības atzīšanas process. Liela nozīme bija Krievijas prezidenta Jeļcina dekrētam par Baltijas valstu neatkarības atzīšanu. 27. augustā Latvijas Republiku atzina 12 Eiropas Kopienas valstis. 2. septembrī pēc ziņāmas vilcināšanās par atzīšanu paziņoja ASV prezidents Dž. Bušs. 1991. gada 6. septembrī Baltijas valstu neatkarību atzina tikko izveidotā PSRS Valsts padome. 10. septembrī Baltijas valstis tika uzņemtas Eiropas Drošības un sadarbības apspriedē, bet 17. septembrī Apvienoto Nāciju Organizācijā.⁷²

Iekšpolitisko un ārpolitisko uzdevumu bija ārkārtīgi daudz. T. Jundzis norāda, ka, Latvijas PSR konstitūcijai zaudējot spēku, nebija pat konstitucionālu aktu, kas noteiktu valsts iekārtas pamatus, piemēram, valdības un Augstākās padomes darbu. Līdz 1992. gadam nebija noteikts, kas ir Latvijas valsts galva.⁷³ Svarīga bija pilsonības problēmas risināšana, okupācijas armijas izvešana un okupācijas seku likvidācija. Sākās jaunu struktūru veidošana valsts aizsardzības nodrošināšanai. Viena no pirmajām jaunajām struktūrām bija Zemessardze. Radās nepieciešamība arī pēc daudz plašāka un profesionālāka diplomātiskā dienesta, nodrošinot pilnvērtīgu Ārlietu ministrijas darbu.

67 Mille A. Te un citadelē. Tumšsarkanā. Jānis Peters. Rīga: Atēna, 2006., 189. lpp.

68 Ivāns D. Gadījuma karakalps. Rīga: Vieda, 1995., 359. lpp.

69 Blūzma V., Celle O., Jundzis T., Lēbers D. A., Zīle Ļ. Latvijas valsts atjaunošana 1986–1993. Rīga: LU žurnāla Latvijas vēsture fonds, 1998., 310.–311. lpp.

70 Par situāciju parlamentā sk. piemēram, Pētersone, K. Valstsvīrs Anatolijs Gorbunovs. Rīga: Zvaigzne ABC, 2020., 417.–419. lpp.

71 Latvijas tiesību vēsture (1914–2000). Lēbers, D. A. (Red.). Rīga: LU žurnāla Latvijas Vēsture fonds, 2000., 449. lpp.

72 Taurēns J., Feldmanis I. Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā 3. sējums. Rīga: Jumava, 2016., 68.–69. lpp, sk. arī dokumentu tekstus Sarkanis A. (Sast.). Dokumenti par Latvijas valsts neatkarības starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem. Rīga: Nordik, 1999., 227.–249. lpp.

73 Blūzma V., Celle O., Jundzis T., Lēbers D. A., Zīle Ļ. Latvijas valsts atjaunošana 1986–1993. Rīga: LU žurnāla Latvijas Vēsture fonds, 1998., 319. lpp.

1991. gada kritisko procesu priekšvēsture sākās ar situācijas saasināšanos PSRS 1990. gada rudenī. Latvijas Tautas fronte savlaicīgi uztvēra PSRS centrālās varas pagrieziena reakcijas un eventuāli represiju virzienā un sāka sagatavošanās darbu. Reakcijas spēku aktivizācija bija tiešs priekšnoteikums asiņainajiem notikumiem 13. janvārī Lietuvā un 20. janvārī Latvijā. Janvāra barikādes apstiprināja tautas gata-vību aizstāvētu Latvijas neatkarības procesu. Baltijas tautu nevardarbīgā pretošanās izraisīja simpātijas un atbalstu starptautiskajā sabiedrībā. Janvāra beigās krīze noslēdzās ar konservatīvo spēku atkāpšanos un PSRS vadības solījumu atturēties no vardarbības lietošanas. Tautas apņēmība aizsargāt neatkarības centienus, Rietumu atbalsts un Krievijas demokrātisko spēku atbalsts novērsa iespējamo PSRS prezidenta tiešās pārvaldes ieviešanu vai sliktākā gadījumā – plašu represiju īstenošanu. Divvaldības režīmam turpinoties, izveidojās savdabīgs *status quo*, kurā padomju spēki, tajā skaitā bēdīgi slavenais Rīgas OMON, turpināja naidīgas un vardarbīgas akcijas. Tajā pašā laikā Latvijas varas iestādes turpināja virzību uz neatkarības stiprināšanu, likumu pieņemšanu demokrātijas stiprināšanai un ekonomikas liberalizācijai un jaunu administratīvo iestāžu veidošanu. Nostiprinājās Latvijas starptautiskā autoritāte, par ierastu praksi kļuva Latvijas pārstāvju tikšanās ar augstākajiem Rietumvalstu vadītājiem. Tomēr starptautiskās atzišanas izredzes joprojām bija neskaidras. Attiecības ar Maskavu un Gorbačova režīma stabilitāte joprojām bija Rietumvalstu prioritāte, cerot uz tālāku kodolatbrūņošanos un jaunas starptautiskās kārtības veidošanos.

1991. gada pavasarī visās trijās Baltijas valstīs notika tautas balsojums par neatkarības atjaunošanu. Latvijā balsošana piesardzīgi tika nosaukta par aptauju. Šo balsošanu rezultāti visās trijās Baltijas valstīs bija pārsteidzoši veiksmīgi un veicināja PSRS sapratni par Baltijas valstu neatkarības centienu nopietnību un nepieciešamību risināt attiecību problēmas. Protams, visdraudīgākā krīze ar negaidīti pozitīvu risinājumu bija 1991. gada augusta apvērsuma mēģinājums PSRS, kura neveiksme noveda pie Baltijas valstu neatkarības pilnīgas atjaunošanas un starptautiskās atzišanas. Baltijas tautas nevardarbīgos un demokrātiskos procesos bija pierādījušas savu rīcības spēju Aukstā kara beigu un PSRS sabrukuma apstākļos un veicinājušas šos procesus. Tagad neatkarīgajai Latvijai bija jāveic jauni plaši uzdevumi valsts veidošanā un neatkarības stiprināšanā. Bija nepieciešams sākt okupācijas seku pārvarēšanu, tostarp okupācijas armijas izvešanu, turpināt jaunās valsts celtniecību, nostiprinot arī diplomātisko dienestu un likt valsts aizsardzības pamatus.

Issue of Latvia's restoration of independence in 1991: crises, alternatives and victories

Jānis Taurēns, Dr. hist.,

Associate Professor at the Department
of History and Archaeology, Faculty of
Humanities, University of Latvia

Aspazijas bulvāris 5, Rīga, Latvia

janis.taurens@lu.lv

 0000-0001-6837-3901

The prehistory of the critical events of 1991 began with the aggravation of the situation in the USSR in the fall of 1990. The Latvian Popular front became aware of the turn of the USSR central power in the direction of reaction and eventual repression in time and started preparatory work. Activation of reaction forces was a direct prerequisite for the bloody events of January 13 in Lithuania and January 20 in Latvia. The January barricades confirmed the people's readiness to defend Latvia's independence restoration. The non-violent resistance of the Baltic peoples caused sympathy and support in the international community.

At the end of January, the crisis ended with a retreat of the conservative forces and promise by the political leadership of the USSR to refrain from further use of violence. The people's determination to defend the struggle for independence, the support of the Western countries and the democratic forces of Russia prevented the potential introduction of a presidential administration of the USSR or, in the worst case, widespread repressions. As the two-powers regime continued, a peculiar *status quo* emerged, in which the Soviet forces, mainly the notorious Riga OMON, hostile and violent actions. In the same time the Latvian authorities continued the course towards strengthening independence, adoption of laws for strengthening democracy and economic liberalization and building new administrative institutions. Latvia's international authority strengthened, meetings of Latvian representatives with the highest-ranking leaders of Western countries became a common practice. However, the prospects for international recognition were still uncertain. Relations with Moscow and the stability of the Gorbachev regime remained a priority for Western capitals, hoping for further nuclear disarmament and the formation of a new international order.

In the spring of 1991, popular votings on the restoration of independence were held in all three Baltic states, in Latvia it was cautiously called a survey. The results of these plebiscites in all three Baltic states were surprisingly successful and promoted the USSR's understanding of the seriousness of the Baltic states' aspirations for independence and the necessity to solve problems of relations with the Baltic peoples.

Of course, the most threatening crisis with an unexpected positive solution was the coup attempt in August 1991 in the USSR, the failure of that coup led to the

full restoration of the independence of the Baltic States and their international recognition. The Baltic peoples had demonstrated their agency to act in non-violent protests and democratic processes in the conditions of the end of the Cold War and the collapse of the USSR and contributed to these processes. Now the independent Latvia had to carry out new broad tasks in development of the state and strengthening its independence. It was necessary to start overcoming the consequences of the occupation, including the withdrawal of the occupying army, to continue the state-building, among others strengthening the diplomatic service, and starting to lay the foundations of national defense

© Jānis Taurēns, Latvijas Kara muzejs

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons attiecinājuma – Nekomerčiāls 4.0 – starptautisko licenci (CC BY - NC 4.0)

This is an open article licensed under the Creative Commons Attribution – NonCommercial 4.0 International License (CC BY - NC 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>